

Н.Котляр

**ПРОТИРІЧЧЯ СТАНОВЛЕННЯ СИСТЕМИ ВИЩОЇ ОСВІТИ У
КРИМУ: ПРИКЛАД ТАВРІЙСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ
(1918-1925)**

У перші два десятиліття радянської влади в Криму серйозна увага приділялася організації вищої і середньої фахової освіти. Ця система (і методи її організації) пройшла у своєму становленні тривалу і доволі суперечливу еволюцію. Об'єктивна потреба у підготовці кваліфікованих кадрів економіки і промисловості в умовах післявоєнної розрухи і відбудови вимагала максимального

використання ресурсів вже існуючих освітніх установ і створення нових. У кримській ситуації навіть були певні переваги: в перебігу громадянської війни велике число фахівців, науковців, викладачів, провідних учених залишали “ненадійні” і розбурхані більшовицькою революцією великі науково-освітні і культурні центри (Москву, Петроград, Київ) і перебиралося на начебто більш спокійний південь, зокрема до Криму. В якійсь мірі їхні очікування виправдалися, бо радянська влада в цьому краї остаточно встановилася пізніше, ніж в інших регіонах. Втім, вона захопила тут значну кількість вже згаданих нами професорсько-викладацьких та наукових кадрів, яких вже було достатньо для того, щоб уперше організувати на півострові (який перед тим був провінцією, приємною лише з точки зору відпочинку та певної екзотики) установи вищої освіти. Вони й самі разом з місцевою громадськістю нещодавно ініціювали цей крок. Проте позиція нової влади у ставленні до начебто шляхетної мети підвищення рівня освіти широких мас була принаймні суперечливою.

Мета даної розвідки полягає в тому, щоб простежити процес формування системи вищої освіти в Криму від часу завершення громадянської війни до середини 1920-х рр., проаналізувавши протиріччя у ставленні більшовицької влади до процесу здобування освіти як позитивного явища, а до самої установи отримання вищої освіти (університету) як до підозрілої і ненадійної, всупереч (чи завдяки) наявності у її стінах визначних постатей вітчизняної науки. Це могло вести до “екстенсивного” способу побудови системи вищої через збільшення кількості навчальних закладів, але через зменшення якості і професійного рівня викладання.

Але спочатку розглянемо саму систему професійної і вищої освіти та процес її зростання у Кримській АСРР. Вона мала кілька рівнів: вузи, технікуми, робфаки і школи ФЗУ. Слід зазначити, що якщо дореволюційна система шкільної освіти в краю була досить розгалуженою, то створення мережі середньотехнічної та вищої освіти стало заслугою нової влади. Порівняємо стан дореволюційної системи спеціальної і вищої освіти з досягненнями у цій сфері в період 20-30-х років¹.

Категорія навчального закладу	Роки	Число навчальних закладів	Кількість учнів
Вузи	1913	-	-
	1921	1	1913
	1928	1	654
	1932	4	1551
	1933	4	1905
	1935	4	2426
	1936	5	3093
Технікуми	1913	7	738
	1921	2	653
	1928	11	1700
	1932	32	6031
	1933	26	5109
	1935	25	4672
	1936	27	6016
Робітфаки	1913	-	-
	1921	3	715
	1928	1	610
	1932	8	2509
	1933	8	2653
	1935	13	2494
	1936	13	2849
Школи ФЗУ	1913	19	1390
	1921	21	1920
	1928	21	1941
	1932	39	7360
	1933	35	5966
	1935	24	2677
	1936	14	1678

Ми бачимо, що порівняно з 1913 р. у Криму значно збільшилося число вищих і середніх спеціальних навчальних закладів. Особлива увага приділялася системі професійно-технічної освіти і підготовці молоді для вступу до вузів.

Для професійної підготовки при найбільших підприємствах Криму створювалися фабрично-заводські училища, у яких молоді люди одержували підготовку по десятках різних спеціальностей.

Другим найважливішим напрямом підготовки кадрів стали

технікуми. Спеціальна технічна освіта існувала на півострові і до встановлення радянської влади. Однак її розквіт прийшовся на період 20-30-х рр. Найбільш популярними серед молоді Криму були наступні технікуми: Керченський металургійний, Севастопольський суднобудівний, Феодосійський технікум радянської торгівлі, Карасубазарський технікум механізації сільського господарства та ін.

Для підготовки молоді до вступу у вузи в містах Криму створювалися робітничі факультети. 1921 р. у Сімферополі, Севастополі і Керчі діяло 3 робітфаки, на яких навчалося 715 чоловік. Студенти робітфаків забезпечувалися стипендією і гуртожитком. У 1924 р. ці робітфаки були об'єднані в один, котрий знаходився в Сімферополі. На цьому робітфаку навчалося 525 студентів, у тому числі 354 робітників, 152 – селян, 19 – представники інтелігенції².

Особливу роль у системі освіти Криму відігравали вищі навчальні заклади, яких тут до середини 30-х років нараховувалося п'ять: Кримський сільськогосподарський інститут, у якому навчалося 402 студента; Сімферопольська вища комуністична сільськогосподарська школа – 643 студента; Кримський педагогічний інститут – 585 студентів; педінститут – 148 чоловік; Кримський вчительський інститут – 87 чоловік і Кримський медичний інститут, у якому навчалося 933 чоловік. Усього у вузах Криму навчалося 2798 чоловік. Етнічний склад студентів вузів був наступним: татари – 827 чоловік; росіяни – 1151 чоловік; українці – 262; німці – 59; євреї – 482; греки – 66; болгары – 26, вірмени – 78. Представники інших етносів склали 142 чоловік³.

У списку вузів Криму був відсутній Таврійський університет, заснований у 1918 р. видатними вченими, що опинилися на півострові в добу громадянської війни. Унікальною і навіть трагічною є доля цього найстаршого вузу Криму. Зникнення його з культурного поля півострову і поява замість нього кількох самостійних вузів були пов'язані з інтригами партійних і радянських працівників щодо цього навчального закладу.

Уперше питання про створення в Криму вищого навчального закладу було підняте у 1916 р. групою земських діячів на чолі із С.С. Кримом. Соломон Самойлович Крим (1867–1936), – караїм за національністю, відомий державний і суспільний діяч Росії, член Державної Ради і Державної Думи Російської імперії, особистий дворянин і Надвірний Радник. У Думі він не примикав ні до яких фракцій, хоча і був членом партії кадетів і грав у ній

значну роль. У Криму С.С.Крим неодноразово очолював Таврійське Губернське земство, був головою Кримського Крайового уряду (1918-1919 р.). Учений агроном, добродійник, суспільний діяч, ініціатор і фактичний засновник Таврійського Університету, він багато зробив для розвитку культури й економіки рідного краю.

С.С.Крим ратував за створення університету в Криму і вклав у реалізацію цієї ідеї в 1916-1918 рр. масу праці, енергії, особистих коштів. Розроблений ним у серпні 1916 р. законопроект про відкриття університету підтримало і підписало близько 30 членів Державної Ради при Миколі II, у тому числі академік В.І.Вернадський, академік С.Ф.Ольденбург, князь Е.Трубецької, А. Голіцин, граф А.Толстой, А.Коні та інші відомі учені і суспільні діячі. Цьому передувала велика підготовча робота спеціальної "Комісії про установа в Криму вищого навчального закладу" очолюваної С.С.Кримом. Але утвердження законопроекту про створення університету в Криму відкладалося, тому що царським указом із середини грудня 1916 р. засідання Державної Ради і Державної Думи тимчасово були припинені.

Надалі ініціативу зі створення в Криму вищого навчального закладу перехопила Ялтинська міська дума. З подачі її членів у 1917 р. в колишньому царському палаці в Лівадії було створено філію Київського університету. У травні 1918 р. на постійну роботу до Криму з Київського університету були відряджені професори Р.І.Гельвіг, С.М.Богданов і Л.С.Кордиш та ін. 28 червня 1918 року відбулося перше засідання вченої ради Таврійського університету⁴.

Однак робота університету в Ялті зривалася німецькими окупаційними військами, що зайняли приміщення, виділені ялтинською владою. Це стало основною причиною переїзду університету до Сімферополя.

30 серпня 1918 р. Кримський крайовий уряд на чолі з генералом М.Сулькевичем прийняв рішення про створення в Сімферополі Таврійського університету в складі 5 факультетів: історико-філологічного, фізико-математичного, юридичного, медичного й агрономічного факультетів. Ректором університету був обраний професор Р.І.Гельвіг, котрий провів величезну роботу із формування професорсько-викладацького складу. Урочисте відкриття Таврійського університету відбулося 14 жовтня 1918 р. У 1918-1919 рр. в штаті університету нараховувалося більше 40 професорів і доцентів. На фізико-математичному факультеті, крім

Р.І. Гельвига лекції читали академіки М.І. Андрусов, В.І. Палладин, В.А. Обручев. На історико-філологічному факультеті працювали А.М. Деревницький, Б.Д. Греков, Г.В. Вернадський⁵.

У 1919–1920 рр. в університеті навчалося більше 3000 чоловік. У добу громадянської війни найбільш активну допомогу університету робили крайові уряди М. Сулькевича, С.С. Крима і генерала Врангеля. Найбільш стабільно в роки громадянської війни університет працював у добу другого крайового уряду, що очолювався С.С. Кримом. Багато витрат університету в ці роки погашалися за рахунок скарбниці уряду. У 1918–1919 рр. до Криму з центральних регіонів Росії й України прибутку багато відомих учених, що складала цвіт науки університету. Незважаючи на матеріальних труднощі, в університеті працювали математичне, медичне, історико-філологічне й інші наукові товариства. Таврійський університет одержував численні закордонні журнали, що допомагали в науковій праці. 10-14 січня 1919 р. у Севастополі професорами університету був проведений науковий з'їзд, у якому взяли участь академіки В.А. Обручев і Н.І. Андрусов. Уряди М. Сулькевича і С. Крима не втручалися в навчальну і наукову діяльність вузу, надавши йому автономію в цих питаннях. Відсутність цензури дозволили цьому навчальному закладу вже в перший рік свого існування здобути важливі успіхи у своєму становленні як наукової та освітньої інституції.

Встановлення в квітні 1919 р. радянської влади внесло корективи в діяльність вузу. На півострові вибухнула інфляція, у діяльності університету виникли фінансові проблеми. Відбувся розкол і в самому колективі викладачів і студентів, частина з яких стала активно співробітничати з радянською владою. Так, приват-доцент університету Я.І. Френкель став заступником завідувача відділом народного утворення П.І. Новицького. У травні 1919 р. на засіданні історико-філологічного факультету було прийняте рішення про створення Східного відділення університету, на якому було вирішено організувати групи по трьох спеціальностях: тюрко-татарської, вірмено-грузинської й арабско-сірійської філології. Для викладання на Східному відділенні планувалося створити 5 нових кафедр: арабської, сірійської і тюрко-татарської філології, мусульманського законодавства й етнографії Близького Схід. У зв'язку з ліквідацією владою юридичного факультету в Севастополі професурою університету був створений «Соціально-юридичний інститут».

У зв'язку з нестачею приміщень у Сімферополі органи

радянської влади запропонували ректору розосередити факультети університету в різних містах Криму, або перенести його до Севастополю. 10 червня 1919 р. було прийняте рішення про перейменування університету в Кримський університет і переведенні його в Севастополь. Однак це плани не реалізувалися тому, що 18 червня 1919 р. Крим був зайнятий військами генерала А. Денікіна. Були арештовані лідери народної освіти радянської республіки П.І. Новицький і Я.І. Френкель. Однак на прохання професорського складу університету вони були відпущені на волю. У 1919 р. в університет поступило близько тисячі людей, половину з яких складали жінки⁶.

У 1919 р. з ініціативи професора історії Київського університету М.В. Довнар-Запольського за підтримкою професури Таврійського університету у Керчі був створений приватний «Боспорський університет»⁷.

Наприкінці 1919 – на початку 1920 рр. на роботу до Таврійського університету приїхала велика група відомих учених, у тому числі й академік В.І.Вернадський, який прибув до Криму у березні 1920 р. Восени 1920 р. на навчання до університету було прийнято нових студентів, серед яких був і І.В. Курчатов.

19 вересня 1920 р. від тифу помер перший ректор університету Р.І. Гельвіг. 28 вересня 1920 р. новим ректором був обраний академік В.І.Вернадський. У перші дні після повернення в Крим Червоної армії становище університету значно погіршилося. У квартирах багатьох співробітників університету були проведені обшуки і вилучені домашні речі. Так була пограбована квартира декана фізико-математичного факультету М.І. Кузнєцова. Військові частини зайняли багато навчальних приміщень, розташованих в колишньому шпиталі, духовній семінарії й інших місцях міста. 24 листопада була пограбована біологічна станція університету, розташована у 5 кілометрах від Сімферополя. Ректор університету неодноразово звертався до Кримревкому із проханням відгородити університет, студентів і квартири викладачів від насильства.

У листопаді 1920 р. відбулася I Всеросійська нарада партробітників з питань народної освіти, на якому була поставлена задача «політичного завоювання» вищої школи: «вищу школу політично завоювати, тобто, по-перше, забезпечити революційний напрямок її діяльності, а, по-друге, політично виховати всіх минаючих через школу студентів, по-третє, використовувати вищу школу для створення можливо більшої кількості фахівців, що вийшли з пролетаріату»⁸.

У грудні 1920 року РКП(б) узяв курс на корінне ламання вищої освіти. У 1921 р. в РСФСР і Україні були ліквідовані майже всі університети.

У листопаді-грудні 1920 р. Ревком Криму відсторонив від роботи в університеті за політичними мотивами ряд професорів і викладачів, здійснив перереєстрацію студентів, зрівняв у правах зі студентами вільний слухачів і умовно прийнятих в університет.

25 грудня 1920 року за засіданні Кримревкому було заслухано доповідь про ситуацію в університеті і було прийнято рішення щодо його корінної реорганізації. Для проведення її на цьому ж засіданні була утворена надзвичайна комісія в складі трьох представників органів місцевої влади. До неї увійшли: від відділу народної освіти ревкому – Фирдевс, від ревкому – Давидов, від областкому РКП – Паперний. Реорганізацію університету намічалось завершити до 30 січня 1921 р.⁹.

З ініціативи Я.І. Френкеля і членів комісії в грудні були ліквідовані історико-філологічний і юридичний факультети. Замість них був утворений факультет суспільних наук, до складу якого входили відділення: юридичне, історичне й економічне. Я.І. Френкель став нав'язувати від імені нової влади свою волю ректору університету В.І. Вернадському. З ініціативи Френкеля в Раду університету були введені студенти, зрівняні в правах усі викладачі, що ведуть заняття зі студентами. Френкель планував перевести університет з Сімферополя в Севастополь.

Однак у грудні 1920 р. керівництво Кримревкому, що вважало Я.І. Френкеля та його «шефа» – голову Наросвіти П.І. Новицького занадто «м'якотілими» у проведенні реформ і прийняло рішення про їхнє звільнення.

23 грудня 1920 р. члени Кримського обкому РКП(б) Р.С. Землячка, Д.І. Ульянов, А.М. Ліде і робітник Ібрагим прийняли постанову «Про університет», у якій вони зажадали від Кримревкому негайно ліквідувати в Таврійському університеті факультети суспільних наук і філологічний, а також юридичний інститут у Севастополі. За вимогою членів обкому необхідно було розпустити весь університет, за винятком медичного факультету, над яким необхідно було установити серйозний контроль. Списки всіх студентів і професорів передавалися в Кримчека. Для реорганізації вузу створювалася «трійка» на чолі з І. Фірдевським. Після проведення реформи передбачалося почати прийом студентів на агрономічний і фізико-математичний факультети¹⁰. У середині січня 1921 р. прийнято наступну постанову: створена

обкомом партії комісія опублікувала в газеті “Червоний Крим” наказ №1 із приводу реорганізації Таврійського університету . У наказі говорилося:

“На підставі наданих повноважень комісія постановляє:

1) Ліквідувати наступні факультети і відділення Таврійського університету: а) факультет суспільних наук (колишній юридичний); б) філософії і словесності (колишній історико-філологічний); в) юридичний інститут у Севастополі; г) Босфорський університет у Керчі.

2) Фізико-математичний і агрономічний факультети зберегти, але весь склад слухачів і професури вважати тимчасово розпущеними.

3) Медичний факультет зберегти, піддавши весь склад слухачів і професуру перегляду [...]

8) Слухачі ліквідованих факультетів університету і професура надходять у розпорядження Кримнаросвіти й у порядку трудової мобілізації ставляться на культпросвітроботу [...]

14) З моменту опублікування даного наказу Таврійський Університет надалі іменувати “Кримським університетом імені М.В.Фрунзе”.

15) Університет у реорганізованому виді зараховується в число ударних установ”¹¹.

Наприкінці 1920 – початку 1921 рр. університет залишили видатні учені-академіки В.А. Обручев, К.Г. Воблий та інші. Рішення про переїзд у Київ прийняв і його ректор В.І. Вернадський. 31 грудня Секретар Української академії наук А. Кримський передав офіційне запрошення В.І. Вернадському повернутися в Київ і стати на чолі академії. Запрошення було прийнято. Через реакційну політику Кримревкому університет втратив одного з видатних учених ХХ століття.

У Керчі був закритий Боспорський університет, а його керівник Довнар-Запольський був зобов’язаний залишити Крим. 6 січня 1921 року Рада університету обрала ректором професора А.А. Байкова, а 11 січня його кандидатура була затвердженою відділом народної освіти ревкому.

Наказом Кримревкому від 18 червня 1921 р. був відновлений раніше закритий факультет суспільних наук університету¹².

Факультет суспільних наук був створений без узгодження з Наркомпросом РРФСР і, незважаючи на клопотання місцевих органів влади, не одержав твердження в Москві, однак місцеві органи влади провели набір студентів.

26 липня 1921 р. був оголошений прийом студентів на медичний факультет Кримського університету. По затвердженій Кримревкомом розкладці на медичний факультет планувалося прийняти 125 чоловік. Переважним правом на вступ користалися медпрацівники зі стажем не менш року, сестри і санітари, що працювали на фронті, особи, що закінчили робітфаки, особи пролетарського походження, що пропрацювали не менш року на партійних, радянських і профспілкових посадах, особи фізичної праці¹³.

У 1921 р. в Кримському університеті було п'ять факультетів: фізико-математичний, медичний, агрономічний, суспільних наук, робочий факультет.

У період голоду 1921 р. студенти і співробітники університету, як і все населення Криму, опинилися в критичному стані.

Незважаючи на важке матеріальне становище, університету до початку 1922 р. удалося цілком зберегти професорсько-викладацький склад, трохи розширити студентський контингент. У січні 1922 р. в університеті працювало 65 професорів і 184 викладача, навчалось 4080 студентів¹⁴.

На весну 1922 р. фінансове становище університету стало критичним. Постало питання про нову реорганізацію вузу. 20 лютого 1922 р. голова Ради зі справ вищих навчальних закладів Головного профбюро Волгін направив на адресу СНК Криму телеграму, запропонувавши зберегти в університеті тільки два факультети: фізико-математичний і медичний. Агрономічний факультет рекомендувалося з 1 березня 1922 року закрити, а факультет суспільних наук реорганізувати в східний факультет, але без субсидій на його утримання із центра. 22 лютого 1922 р. в правління університету надійшла друга телеграма з Головного профбюро з пропозицією взагалі закрити факультет суспільних наук.

Викладачі і студенти агрономічного факультету і факультету суспільних наук ставилися у вкрай скрутне положення. Через кілька місяців ці факультети повинні були випустити підготовлених фахівців. Тому правління університету звернулося до уряду Кримської АРСР із проханням клопотатися перед Наркомосом РСФРР про скасування рішення про закриття агрономічного факультету і найшвидше перетворення факультету суспільних наук на східний факультет. Кримський уряд виразив готовність асигнувати на його утримання 210 золотих карбованців на місяць.

2 вересня 1922 р. в газеті "Червоний Крим" повідомлялося про

майбутнє відкриття при Кримському університеті двох інститутів. 15 жовтня 1922 р. відбулося урочисте відкриття соціально-економічного інституту, а 2 листопада 1922 р. в будинку 5-ої радянської школи відбулося урочисте відкриття педагогічного інституту.

У 1922 р. університет мав тепер 4 факультети: фізико-математичний, медичний, створений навесні 1922 року східний факультет і робітничий факультет. Крім того, до складу університету входили два інститути – соціально-економічний і педагогічний.

Влітку 1923 р. було ліквідовано соціально-економічний інститут. Майже всі його професори і викладачі перейшли на роботу до педагогічного інституту. Починалися активні дії по збереженню медичного факультету, вишукуванню коштів на його роботу. А для цього були потрібні значні витрати: дві третини коштів, що виділялися університету, ішло на утримання медичного факультету, його клінік¹⁵.

У 1923 р. на робочому факультеті Кримського університету навчалось 602 слухача, з них 417 робітників, 148 селян, 37 службовців.

У травні 1923 р. відповідно до постанови X Всеросійського з'їзду Рад було введено плата за навчання у вузах у розмірі 50 карбованців золотом на рік. Від внесення плати звільнялися студенти, що закінчили робфаки, спрямовані на навчання партійними і радянськими органами, студенти-стипендіати. 3 листопада 1923 р. замість професора А.А. Байкова, що подав у відставку, ректором університету був призначений професор С.С. Салазкіна. 1 жовтня 1925 р. педагогічний факультет остаточно був перетворений на Кримський педагогічний інститут імені М.В.Фрунзе, а Кримський університет був скасований. Професора і викладачі колишнього Кримського університету залишилися працювати в педагогічному інституті.

Але самостійне життя структурних “решток” Таврійського-Кримського університетів тривало або “відновлювалось”. У 1930 р. в Сімферополі був відкритий (радше реанімований) медичний інститут з 4-х літнім курсом навчання на 400 чоловік. У ньому було два відділення: терапевтичне і хірургічне. У 1931 р. в Сімферополі був відкритий сільськогосподарський інститут з 3-х річним курсом навчання. У ньому було чотири відділення: садово-городнє, виноградарства-виноводства, тютюництва, лікарських і технічних культур. Загальна кількість студентів – 700 чоловік.

Таким чином, проаналізувавши процес становлення системи вищої освіти Криму, можна зробити наступні висновки. Незважаючи на збільшення загального числа навчальних закладів і студентів у перші роки радянської влади, негаразди громадянської війни, економічної розрухи підірвали матеріально-технічну базу єдиного на той час вузу краю – Таврійського університету. Позиція нової влади була принаймні суперечливою: розвиток вищої освіти суперечив концепції “оволодіння вищою школою”, яка фактично реалізовувалась через руйнацію старих університетів і виживання досвідчених “старорежимних” фахівців. Ситуація, коли у Криму сконцентрувався цвіт вітчизняної науки, могла більше не повторитися, але цей цвіт погано піддавався ідеологічному контролю з боку місцевого обкому РКП(б), і навіть робітничо-класова позиція частини керівництва закладу видавалася партійному керівництву надто “м’якотілою” у справі “реорганізації” вузу. Це привело не лише до втрати кадрів професіоналів, що були змушені залишити Крим, але й до згортання діяльності Таврійського університету, на базі якого згодом, звісно, були створені самостійні вузи – медичний, сільськогосподарський і педагогічний, але вони вже ніколи не володіли таким інтелектуальним потенціалом, як Таврійський університет.

¹ Крымская АССР (1921-1945) / Сост. Ю.И. Горбунов. – Симферополь: Таврия, 1990. – С. 304-305.

² Очерки по истории Крыма. Крым в период социалистического строительства (1921-1941 гг.) – ч. 3. – Симферополь: «Крым», 1964. – С. 44.

³ Крымская АССР (1921-1945) С. 306 - 307.

⁴ Державний архів Автономної республіки Крим (далі – ДААРК). – Р.21. «Опись книг и дел Таврического университета». – Арк.1.

⁵ Очерки истории Симферопольского государственного университета. – Симферополь: Таврида, 1993. – С. 35-36.

⁶ Известия Таврического университета. – Кн. 1. – С. 72-73.

⁷ Очерки истории Симферопольского государственного университета. – Симферополь: Таврида, 1993. – С. 35-36.

⁸ Дементьев Н.Е., Господаренко Н.М. Крымский университет в 1921-1925 годах. // Культура народов Причерноморья. - № 4. – С. 65-79.

⁹ ДААРК. – Ф. Р. 1188. – Оп. 3. – Спр. 64. «Копии Постановлений СНК РСФСР, СТО, РВС, приказы Крымревкома». – Арк.29.

¹⁰ Там само. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 23. «Протоколы заседаний крымского ОК РКП(б)». – Арк. 30, 33.

¹¹ Там само. – Ф. Р. 1024. – Оп. 1. – Спр. 10. «Приказы Крымского и уездного ревкомов, особого и уездного отдела ВЧК. Правила поступления в Крымский

университет». – Арк.205.

¹² Там само. – Спр.15. «Приказы Крымревкома». – Арк. 4.

¹³ Красный Крым. – 1921. – 26 июля.

¹⁴ Дементьев Н.Е., Господаренко Н.М. Крымский университет в1921-1925 годах. // Культура народов Причерноморья. - № 4. – С. 65.

¹⁵ ДААРК. – Ф. Р-652. – Оп. 1. – Спр. 286. «Протоколы объединенного заседания Президиума ЦИКа и Совнаркома Крыма от 25 августа 1923 года». – Арк.14.